

KAZAKLAR

kişiden biridir. Şiir ve nesrin birlikte kullanıldığı bu eserden başka *Kim Jazıktı* (kim suçlu, 1914-1915) başlıklı eseri ise tamamıyla mısralardan müteşekkildi. Gerçek anlamda ilk Kazak romancısı Sipandiyar Köbeev'in eseri *Kalınmal* (başlık parası, 1913) kadına karşı geleneksel tavrı konu edinir. Fakat XX. yüzyıl başarılarının belki de en önemli Kazak yazarı Ahmed Baytursınulı'dır. Kazak halkının mutlaka değişime ihtiyacı olduğunu vurgulayan Baytursınulı, bu değişimin Batıcılar'ın aksine kendi kültürel köklerine dayanarak olmasını istiyordu. Ancak şiiri bu düşüncelerinin bir aracı olarak kullanmasıyla bizzat kendisi geleneksel şiir çizgisinden ayrılıyordu. Eğitimin yaygınlaşması için de gayret gösteren Baytursınulı, 1914'te yazdığı *Til Kural* adlı eseriyle Arap harflerini Kazakça'ya daha uygun hale getirmeye çalıştı.

XX. yüzyılda Kazak ülkesinin Sovyetler Birliği'ne dahil olması Kazak edebiyatının gelişmesini de etkiledi. Çok geçmeden edebiyat Komünist Parti'nin hâkimiyetine girdi ve bundan sonra sadece partinin ve ideolojinin çıkarları doğrultusunda eserler vermeye zorlandı. Bu dönemde belki de bu amaç için şiirden daha fonksiyonel olan nesir ön plana çıktı; kısa hikâyeler, skeçler ve kurgusal yazılar yaygınlık kazandı. XX. yüzyılın ortalarına doğru Sâbit Mukanov ilk önemli Kazak romanı olan *Adaskandar*'ı (kaybolanlar, 1931) yazdı. Yeni ideoloji çerçevesinde yeni sosyal ve ekonomik düzenin geleneksel kurumlara karşı üstünlüğünü işleyen bu eseri aynı çizgide sınıf çatışmaları üzerine kurulu başka romanlar takip etti. En çok işlenen temalar daha iyi bir hayat için parti çalışmalarının önemi, Sovyet halklarının kardeşliği, komünist politikaların başarısı gibi konulardı. Bir bakıma bu çizginin dışında kalan tek eser, Muhtar Avezov'un *Abay İbrâhim Kunanbay* hakkındaki biyografik romanıdır. Kitap, Kazak entelektüel hayatının Rus kültürünün etkisi altına girmeye başladığı dönemdeki Kazak toplumunu ve kültürünü çok iyi bir şekilde ortaya koyan bir çalışmadır. Eserin 1947'de yayımlanan II. cildi *Abay Yolu*, I. ciltten farklı olarak daha çok resmî ideoloji çerçevesinde ve Ruslar'a karşı daha olumlu bir üsluptadır.

Bu dönemde şiirin teması da nesirden farklı değildir. Aynı şekilde şiirde de Sovyet ideolojisinin savunulması esastır. Hatta bu dönemde geleneksel destan tarzı da aynı amaç için kullanılmıştır. Tanınmış

bir şair olan Jambil Jabaev, Suranşı-batır gibi Rus yayılcılığına karşı direnen Kazak kahramanlığını işleyen geleneksel destanlar üzerinde yeniden çalışarak Suranşı-batır'ın esasen Ruslar'a karşı değil Özbekler'e karşı verilen mücadeleyi anlattığını iddia etti. Jabaev'in ayrıca Alpa-mış, Kambâr, Koroğlu, Manan gibi destanları vardır. Şüphesiz bu tür ideolojik temalar bütün şairlerin ele aldığı tek konu değildir. Meselâ Tayır Jarokov, Kazak sözlü geleneği ve XIX. yüzyıl Rus şiirinden ilham alarak çok güzel aşk şiirleri yazdı.

1917'den önce Kazak edebiyatında örneği bulunmayan drama türü eserler de Sovyet döneminin ürünleridir. Esasen bu dönemin komünist idarecileri tiyatroyu, ideolojilerini yaygınlaştırmada etkin olacağını bilerek teşvik etmişlerdir. Avezov'un 1920'lerde yazdığı *Tüngi Sarın* (gece melodisi) ve 1916 Kazak ayaklanmasını konu alan eseri ilk gerçekçi tiyatro eserleridir. 1930'larla 1960'lar arasında bu ideolojik temalı eserler yoğun biçimde görülür. Beyimbet Maylin'in *Meydan* (cephe, 1933) adlı eseri bu türün öncülerindedir.

1960'lardan sonra edebiyat konularında çeşitlilik görülmeye başlanmış, özellikle romanlarda Kazak millî kimliği arayışları kendini hissettirmiştir. Bu durum 1990'lardan sonra daha da yaygınlık kazandı, geleneksel kültüre ve değerlere yeniden başvurularak yeni arayışlar gündeme getirildi. Bu arada modern çağı anlama ve bu çağda Kazak kimliğinin yerini belirleme gayretleri de yoğunlaştı.

BİBLİYOGRAFYA :

Q. Körpesh – B. Sulu, *W. Radloff, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibirien*, St. Petersburg 1870, III, 261-297; A. S. Orlov, *Kazahskiy geroičeskiy epos*, Moscow 1945; A. Kunanbaev, *Sobranie soçineniy v odnom tome*, Moscow 1954; T. G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham 1958; *Qambar-batır* (haz. M. O. Avezov – N. S. Smirnova), Alma-Ata 1959; G. G. Musabaev, *Sovremenniy kazahskiy yazık I: Leksika*, Alma-Ata 1959; *Alpamis Batır* (haz. M. O. Avezov – N. S. Smirnova), Alma-Ata 1961; N. A. Baskakov, *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov*, Moscow 1962; *Sovremenniy kazahskiy yazık, Fonetika i morfologiya*, Alma-Ata 1962; *Qyz Jibek* (haz. M. O. Avezov – N. S. Smirnova), Alma-Ata 1963; "La littérature kazakh", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1964, II, 741-760; B. N. Shnitnikov, *Kazakh-English Dictionary*, The Hague 1966; Q. Jumaliev, *XVIII-XIX ğasrlardağı qazaq adabieti*, Almatı 1967; Gn. Qaliev – Sh. Saribaev, *Qazaq dialektologiyası*, Almatı 1967; M. Balaqev v.dğ., *Qazaq tilining grammatikası*, Almatı 1967, I-II; a.mlf. v.dğ., *Qazaq adabi tilining tarikhı*, Almatı 1968; E. Janpeyisov, *Qazaq*

prozasining tili, Almatı 1968; T. Jarokov, *Izbranoe*, Alma-Ata 1968; *Istoriya kazahskoy literaturı*, Alma-Ata 1968-79; N. K. Chadwick – V. Zhirmunsky, *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge 1969; M. Avezov, *Sobranie soçineniy*, Moscow 1973-75, I-V; *Qazaq tilining túsindirme sózdigi*, Almatı 1974-86, I-X; Altınсарın, *Sobranie soçineniy v treh tomah*, Alma-Ata 1975-78; *Qoblandy-batır* (ed. N. V. Kidaish-Pokrovskaya – O. A. Nurmagambetova), Moskva 1975; M. Düysenov, *Qazaq dramaturgiyasining janrı, stil' maselesi*, Almatı 1977; R. Berdibaev, *Qazaq eposı* (Janrlıq jane stadiyalıq maseleler), Almatı 1982; J. Jabaev, *Eki tomdıq şıǵarmaları*, Almatı 1982; B. Şalabaev, *Qazaq romandarının tuuı men qalıptasu tarikhı*, Almatı 1983; R. Rizdiqova, *XVIII-XIX ğğ. qazaq adabi tilining tarikhı*, Almatı 1986-87, I-IV; Muhtar Avezov Jaghlımı, *Adabi-sın maqalalar men zertteuler*, Almatı 1987; S. Torayǵırov, *Sarıarqanıng jangbırı*, Almatı 1987, I-II; A. Bolǵanbaev, *Qazaq tili leksikologiyası*, Almatı 1988; Ferhat Tamir, *Barkölden Kazak Türkçesi Metinleri: Gramer, Metin, Sözlük*, Ankara 1989; H. B. Paksoy, *Alpamysh, Central Asian Identity under Russian Rule*, Hartford 1989; A. Baytursınov, *Şıǵarmaları*, Almatı 1989; Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998; Şakir İbrayev, *Destanın Yapısı, Kazak Destanlarında İnsan, Zaman ve Mekan*, Ankara 1998; A. S. Ismakova, *Kazakhskaya khudozhestvennaia proza: poetika, zhanr, stil' (nachalo XX veka i sovremennoy)*, Almatı 1998; N. Kelimbetov, *Drevnii period istorii kazahskoi literatury*, Almatı 1998; K. Hitchins, "Epic, Kazakh", *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet Literatures* (1982), VI, 238-245; *Qazaq SSR Qısqaşa entsiklopediya*, Almatı 1989, IV.

KEITH HITCHINS

KAZAN

Rusya Federasyonu'na bağlı
Tataristan Cumhuriyeti'nin başşehri.

Şehre adını veren nehrin (Kazanka) İdil (Volga) nehriyle birleştiği ve İdil'in bir dirsek şeklini aldığı noktada kurulmuştur. Bölgede yer alan Taş devrine ait iskân izleri ve şehrin yakın civarında görülen Tunç devri eserleriyle Demir devri başlangıcına ait mezarlar, buranın eski çağlardan beri yerleşim alanı olarak seçildiğini gösterir. Kazan şehrinin içinde bulunduğu bu coğrafi bölge, III. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk devletlerinin hâkimiyet sahası içine girmeye başlamıştır.

İdil Bulgar Hanlığı'nın Abdullah Han zamanında çökmesiyle hanın iki oğlu Âlimbek ve Altınbek, Kazan nehri boyuna gelerek sonradan Eski Kazan olarak adlandırılacak şehri kurdular. Bu şehir günümüzdeki Kazan'ın 45 km. yukarısında yer alıyordu. Şehir daha sonraki tarihlerde İdil ırmağının ağzına taşındı ve bugün-

Kazan'dan
bir görünüş

kü Kazan şehri ortaya çıktı. Şehrin adının nehirden geldiği bilinmekle beraber nehrin bu adın niçin verildiği bilinmemektedir. V. Radloff, M. Hudyakov, A. N. Sergeev, P. İ. Riçkov, Abdullah Battal Taymas, N. Bajenov, M. Penigen, M. S. Şpilevskiy ve E. G. Buşkanets, Kazan adını nehrin dibindeki derin çukurların varlığına dayandırdılar. K. Fuks, A. S. Dubrovin, Şehâbeddin Mercanî ve N. P. Zagoskin, Kazan şehrini Kazan Han ya da Kazan isimli bir şahsın kurduğunu ve şehre bu sebeple Kazan adının verildiğini ileri sürerler.

Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed tarafından 1437 (bazı tarihçilere göre 1445) yılında kurulan Kazan Hanlığı'nın başşehri olan Kazan bu tarihten itibaren önemli bir ticaret merkezi oldu. Sibirya ve Orta Asya'ya ulaşan yollar üzerinde bulunması, bölgede yaz aylarında kurulan panayır- lar şehrin ticarî ve siyasî önemini arttırdı. Burası kısa sürede cami, saray, medrese gibi çeşitli İslâmî eserlerle donatıldı ve İdil-Ural bölgesinin en önemli şehirlerinden biri haline geldi. Kazan 1487-1530 yılları arasında Ruslar tarafından birkaç defa işgal edildi. Hanlıktaki iç çekişmeler ve yoğun Rus baskısı neticesinde şehir 1552 yılında Ruslar'ın eline geçti. Şehirde bulunan Han Sarayı, Nur Ali ve Kul Şerif camileri, Han Mezarlığı gibi pek çok İslâmî eser ortadan kaldırıldı. Sadece bugün de ayakta kalan Süyüm Bike Minaresi'ne dokunulmadı. Kırmızı tuğladan yapılmış, 53 m. yüksekliğindeki bu minare Kazan Kalesi'nin de bulunduğu en yüksek noktada inşa edilmiştir. Kremlin olarak adlandırılan bu bölge 2001 yılında UNESCO tarafından "tarihî miras" olarak kabul edildi. 1998'de burada Kul Şerif adında dört minareli bir caminin inşasına başlandı.

1552 yılından sonra Kazan İslâmî şehir kimliğini kaybederek bir Hıristiyan şehri hüviyetine büründü ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu özelliğini korudu. Ka-

zan'ın Rus hâkimiyetine geçmesinin ardından idareciler Müslüman grupları Hıristiyan yapmak için 1555'te burada bir piskoposluk kurdular. Piskopos Guriy 1555-1576 yıllarında büyük bir Hıristiyanlaştırma faaliyeti başlattı. Kazan piskoposluğu, devletin de yardımıyla kısa sürede İdil-Ural bölgesinin en önemli misyoner merkezlerinden biri haline geldi. Müslüman tebaa çeşitli vaatlerle Hıristiyan olmaya zorlandı. Kazan ve yöresine Rus nüfusun yerleştirilmesi, dinlerini değiştirmeleri için yapılan baskılar Tatarlar'ı 1556'da isyana sürükledi. Ancak isyan kısa sürede bastırıldı ve din değiştirmeyenlerin şehir surları içinde yaşamaları yasaklandı. Müslümanlar şehrin dışına çıktılar ve bugün de Eski Tatar mahallesi olarak bilinen yeni bir mahalle kurdular. XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazan'daki Hıristiyan ve Müslümanlar ayrı mahalle ve köylerde yaşıyorlardı.

Kazan 1552-1829 yılları arasında dokuz büyük yangın geçirdi. 24 Ağustos 1829 tarihindeki yangında dokuz kilise, 1309 ev yandı. 1714'te Zuye, Viyatka, Kongor, Simbir ve Penza şehirlerini içine alan Kazan eyaleti teşkil edildi. 1722 yılında Çar I. Petro Kazan'ı ziyaret etti, bu ziyaretten sonra şehrin ticarî ve sosyal önemi artmaya başladı. Çarın emriyle şehirde askerler için kundura ve nehir gemileri yapan fabrikalar kuruldu. Çeşitli okullar açıldı.

Çarıçe II. Katerina 1767'de Kazan'ı ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında Müslümanlar kendisine başvurarak cami yapımı için izin istediler. II. Katerina'nın verdiği izinle Kazan'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra ilk cami inşa edildi. Cami bugün Mercanî Camii olarak bilinmektedir. Şehirdeki ikinci cami 1768'de Apanayev ailesi tarafından yaptırıldı. 1771 yılında Ahundov ve Apanay medreseleri açıldı. 1774'te İdil-Ural bölgesinde çarlığa karşı büyük bir isyan girişimi başlatan Pugaçev

Kazan'ı ele geçirdi. İsyân sırasında şehirde çıkan yangın üç gün devam etti. Tarihî yapıların çoğu bu yangında yok oldu, sadece şehrin kalesi sağlam kaldı. İsyân girişiminin bastırılmasından sonra yeniden Kazan'ın inarına başlandı. 1786'da barut fabrikası, 1791'de ilk Rus tiyatrosu, 1797'de Duhovni Akademisi ve 1804 yılında Kazan Üniversitesi açıldı. Günümüzde hâlâ hizmet veren üniversitenin ana binası 1805-1814 yılları arasında inşa edildi. Kazan'da ilk Arap harfli matbaa Şark Matbaası (Azyatiski Tipografiya) adıyla 1800'de, ikincisinde Kazan Üniversitesi'nde 1802'de kuruldu; bu iki matbaa 1829'da birleştirildi.

Sibirya'nın yerleşime açılması üzerine şehrin ticarî ehemmiyeti daha da arttı. XX. yüzyılda Kazan, Rusya İmparatorluğu'nun en önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biri durumuna geldi. 2 Ocak 1848'de ilk banka, 24 Mayıs 1850'de ilk kız lisesi, 1860'ta ilk deri fabrikası 1865'te şehir kütüphanesi, 1876'da Tatar Öğretmen Okulu, 1881'de ilk müzik okulu açıldı. Şehrin en büyük kütüphanesi Kazan Devlet Üniversitesi'ndeydi. Şehirdeki diğer bir önemli kütüphane de Tataristan Millî Kütüphanesi'dir.

1917 Bolşevik İhtilâli'nden önce şehirde Yıldız, Ahbar, el-İslâh, ed-Dîn ve'l-edeb, Biraderan Kerimoflar, Şark (1908'den itibaren Örnek), Beyânü'l-Hak, Millet gibi Müslüman matbaaları ve çeşitli kitabev-

Tataristan Millî Kütüphanesi

KAZAN

leri bulunuyordu. 1871 yılında Kazan'da ilk Tatarca salnâme (kalender) Kayyûm Nâsîrî tarafından çıkarılmaya başlandı. 1905 I. Rus İhtilâli'nden sonra başlayan yumuşama döneminden 1917 yılına kadar Kazan'da otuza yakın Arap harfli gazete ve dergi çıkmaktaydı.

Bugün aynı zamanda bir endüstri merkezi de olan Kazan'da Kazan Üniversitesi, Pedagoji Üniversitesi, bir teknik üniversite, konservatuvar ve çeşitli yüksek okullar, İlimler Akademisi'ne bağlı çeşitli enstitüler bulunmaktadır. Aliasker Kemal, Kerim Tinçurin, Mûsâ Celil, Kaçalov drama tiyatrosu şehirdeki en büyük tiyatrolardır. Tukay, Lenin, Mûsâ Celil, Gorki ve Devlet Müzesi (700.000 parça koleksiyona sahiptir) şehirdeki önemli müzelerdir. Ayrıca 1990'dan sonra Kazan'ın hemen her mahallesinde inşa edilmeye başlanan değişik mimarideki küçük cami ve kiliseler de şehre çok dinli bir kimlik vermiştir.

Devlet Müzesi, Tukay Müzesi, Millî Kütüphane binası, opera binası, Mercânî, Apanay, Burnay, Ecim (Azimov), Peçen Pazarı ve Sultan camileriyle Saint Pavel ve Saint Pyotr kiliseleri Kazan'daki önemli tarihî eserlerdir. Kazan'da 200'e yakın Tatarca, Rusça, Çuvaşça gazete ve dergi çıkmaktadır. *Şehr-i Kazan, Vatanim Tatarstan, Respublika Tatarstan, Veçer-naya Kazan, Kazan Utları, Süyünbike,*

Çarice II. Katerina'nın izniyle inşa edilen Kazan Mercânî Camii – Tataristan

Tukay Müzesi – Kazan / Tataristan

Maarif, Miras ve İdil bunların en önemlileridir.

Kazan 1437-1552 yılları arasında Kazan Hanlığı'nın, 1708-1920 yılları arasında Kazan vilâyetinin (guberniya) merkezi, 27 Mayıs 1920'de Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 30 Ağustos 1990'da Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 7 Şubat 1992'den itibaren de Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nin başşehri oldu.

2000 yılına ait verilere göre şehirde 1.101.007 kişi yaşamaktadır (şehirde 1897'de 130.000, 1923'te 158.000, 1939'da 406.000, 1959'da 667.000, 1970'te 869.000 kişi vardı). Nüfusun yaklaşık % 40,5'i Tatar, % 51,7'si Rus'tur. Ayrıca Başkırt, Çuvaş, Mari, Mordvin ve Udmurt gibi değişik etnik gruplar da yaşamaktadır. Şehirde uluslararası bir havalimanı, İdil nehri kenarında bir limanı ve Rusya Federasyonu'nun Avrupa kısmını Sibiry'a bağlayan bir tren istasyonu bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Karl Fuks, *Kazan Tarihi* (trc. Necip Halfin), Kazan 1908; *İdil Nehrinde Yoldaş* (haz. Şerafeddin Şehidullin), Kazan 1908, s. 49-65; Ş. Ahmer, *Matbaçılık Tarihi*, Kazan 1909, s. 54-70; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri* (İstanbul 1925), Ankara 1988; Gomer Sattarov, *Ni Öçen Şulay Atalgan*, Kazan 1971, s. 3-47; M. Fehner, *Velikie Bulgari Kazan Sviyajsk*, Moskova 1978, s. 53-212; *İstoriya Kazani*, Kazan 1988-91, I-II; Ravil Fahretdinov, *Mondadır Bezen Babaylar*, Kazan 1992, s. 96-103; Nadir Devlet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi: Çağdaş Türkler*, İstanbul 1993, (ek cilt), s. 226-245; a.mlf., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1999, s. 4-8, 279-282; *Drevniyaya Kazan, Glazami Sovremennikov i İstoriyov*, Kazan 1996; Reşid Rahmeti Arat, "Kazan", *İA*, VI, 519-522; a.mlf., "Matbuat / Kazan Türkleri", a.e., VII, 380-384; W. Barthold – [A. Bennigsen], "Kazan", *EJ* (İng.), IV, 849-850; "Kazan", *Tatarskiy Entsiklopedičeskiy Slovar*, Kazan 1999, s. 253-254.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

KAZAN HANLIĞI

1437-1556 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde İdil-Ural bölgesinde hüküm süren bir Türk devleti.

Adını Kazan şehriden alan Kazan Hanlığı, Türk-İslâm muhitinin kuzeydoğu kısmında, önemli ulaşım yollarından birini teşkil eden İdil (Volga) nehrinin orta mecrasında eski İdil Bulgar Devleti sahası üzerinde kurulmuştur. Kazan Hanlığı'nın sınırlarını kesin biçimde belirtmek güçse de esas kısmı yaklaşık olarak bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Çuvaşistan, Udmurt, Mari ve Başkırdistan özerk cumhuriyetleriyle Ulyanovsk (eski Simbir), Penza, Saratov, Kuybişev, Perm, Tambov ve Ryazan vilâyetlerini içine alıyordu. Güneyinde Astrahan Hanlığı, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batısında Moskova Knezliği, kuzeyinde Fin boylarıyla meskûn geniş alanlar ve kuzeydoğusunda Sibiry Hanlığı bulunuyordu.

Kazan Hanlığı'nın kuruluş tarihi konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre hanlık, 1437 yılında Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed Han'ın tahtının elinden alınması üzerine Saray'dan ayrılarak Kazan iline gelmesiyle kurulmuştur. İkinci görüşe göre ise 1445'te Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Mahmud'un hanlığın başına geçişiyle ortaya çıkmıştır. Hanlığın kuruluş süreci 1437-1445 yılları arasında tamamlanmış ve 1445'ten itibaren bağımsız bir devlet statüsüne kavuşmuştur.

Altın Orda'nın başşehri Saray'dan ailesi ve 3000 kadar askeriyeye ayrılmak zorunda kalan Uluğ Muhammed Han tahtını yeniden ele geçirmek için faaliyete girişti. Önce Rus sınırındaki Belev'e giderek